

3. Архив Академии наук, ф. 200, оп. 1/41-44, ед. хр. 60.
4. Семенова-Тян-Шанская А. М. Евгений Михайлович Лавренко во время войны в Москве / А. М. Семенова-Тян-Шанская // Бот. журн. – 2000. – Т. 85, № 2. – С. 156–161.
5. Преображенский В. С., Александрова Т. Д. Комплексные военно-географические карты: 1941-1944 гг. Опыт академического специального картографирования // Сб. Серия географическая. – № 2. – М., 1995. – С. 22-34
6. Дрозд П. Ю. Академік АН СРСР Є. М. Лавренко – вчений, педагог, організатор вітчизняної ботанічної науки (20–80-ті рр. ХХ ст.): автореферат дис... канд. іст. наук: 07.00.07 / Дрозд Петро Юрійович. – К., 2016. – 26 с.
7. Список работ Института географии АН СССР, выполненных за время Отечественной войны (1941–1943) / Сост. С. М. Коган, 31 декабря 1943 г. – 84 с.
8. Лавренко Е. М. Значение биогеохимических работ акад. Вернадского для познания растительного покрова Земли / Е. М. Лавренко // Природа. – 1945. – № 5. – С. 40–44.
9. Лавренко Е.М. Ботанико-географические исследования акад. В.Л. Комарова / Е.М. Лавренко // Природа. –1944. – № 5–6. – С. 22–28.
10. Ильин М. М. Ботаника и война / М. М. Ильин, Е. М. Лавренко // Природа. – 1942. – № 3–4. – С. 13–20.

Гамалея В. Н. Разработка специальных карт военного назначения учеными-геоботаниками (1941-1944)

В статье описывается деятельность ученых-естествоиспытателей по созданию специальных географических карт военного назначения в годы Второй мировой войны. Показан вклад отечественного исследователя, геоботаника и ботанико-географа Евгения Михайловича Лавренко (1900-1987) в процесс спецкартирования.

Ключевые слова: карты специального назначения, геоботаника, карта проходимости, ландшафт, грунты.

Gamaliia V. M. Creation of special military maps by scientists geobotanists (1941-1944)

The article describes the activities of natural scientists in creation of special maps for military purposes during the Second World War. The contribution of native researcher, geobotanist and botanical geographer Yevhenii Mykhailovych Lavrenko (1900-1987) in process of special mapping is shown.

Key words: special purpose maps, geobotany, cross-country movement map, landscape, soils.

УДК 712.581(091)

Гамалія К. М., Ольховська О. В.

**ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ
САДОВО-ПАРКОВИХ АНСАМБЛІВ УКРАЇНИ**

У статті проаналізовано процес створення садово-паркових комплексів на території України XVIII-XIX століть в контексті тенденцій світового паркобудівництва. Висвітлено

історичні та соціальні передумови, що сприяли розвитку вітчизняного садово-паркового мистецтва.

Ключові слова: *садово-паркові ансамблі, мистецтво, архітектура, Україна, світовий контекст.*

Садово-паркове будівництво на території України має давню історію. Про наявність садів у Нижньому Подніпров'ї згадували Геродот (Vст.) і Нестор (VI-VII ст.). З появою міст при кожному будинку існувала невеличка присадибна ділянка з квітами, садом, городом, пасікою. Такі ділянки мали переважно утилітарний характер, оскільки основне місце займали город та плодовий сад, але згодом стали з'являтися і декоративні дерева – липа, горобина, дуб.

Більші за розміром сади оточували замиські садиби. Закладалися вони на узвишсях, обносилися огорожею. Неодмінним елементом замиського саду був ставок, вода з якого використовувалась для поливу, розведення риби, купання та катання на човнах. Такі сади належали знатним особам: зокрема, князь Володимир «Ясне сонечко» мав три маєтки за межами Києва – у Вишгороді, Белгороді та Берестові. Як вважають археологи, садиба «Красний двір», в якій жив онук Володимира князь Всеволод Ярославич, знаходилась на території сучасного Центрального ботанічного саду Національної академії наук України. Оскільки в цій місцевості водилися звірі і влаштовувалося полювання на них, вона отримала назву «Звіринець».

Дотримуючись давніх православних традицій, митрополит Петро Могила (1596-1647) побудував для себе в іншому передмісті Києва – Голосеєві – будинок і церкву та заклав сад. З плином часу невеликий Голосеєвський монастир у мальовничій місцевості, що належав Києво-Печерській лаврі, став улюбленим місцем відпочинку владик Київської метрополії. Свою літню резиденцію – Лазаревщину – мав і Михайлівський золотоверхий монастир. Після того, як єпископ Феофаній побудував там собі будинок, місцевість отримала назву Феофанія. Настоятель Михайлівського монастиря єпископ Інокентій згадував: «Всі узвишся, долини, ручаї, ставки та дороги були названі єпископом Інокентієм іменами святих євангельських місць... До всіх них у дні єпископа Інокентія були прокладені серед лісу просіки, на відомих місцях влаштовані альтанки, в яких у минути натхнення преосвященний обдумував і складав свої чудові твори і проповіді» [1, с. 19].

Після Андрусівського миру 1667 р. і «Вічного миру» 1686 р. почалось масове переселення польських магнатів і католицьких монахів на землі Правобережної України. Потоцькі, Грохольські, Ярошинські, Свейковські та інші стають тут справжніми некоронованими правителями. Піковий момент в розвитку магнатської економіки настав у 1760-1790-х рр. Поступово альянс магнатського та селянського господарств почав набувати нової форми – власне поміщицького господарства або панського фільварку. Магнати повністю захопили землю і закріпачили її попередніх володарів – селян. Як писав француз П'єр Шевальє, «селяни України та сусідніх провінцій – неначе раби, так само, як і в інших частинах Польщі: вони зобов'язані працювати кінно або пішо три-чотири дні що-

тижня для господ. До того ж вони обтяжені різними орендними платами – зерном та домашньою птицею за землі, якими користуються; зобов'язані платити десятину від баранів, поросят і всяких земних плодів, а також возити дрова і виконувати інші важкі роботи» [2].

Описані події викликали спалах будівництва палацово-паркових ансамблів, які іноді не поступалися у розкоші королівським резиденціям Європи. Часи правління Єлизавети II в Росії і Станіслава Понятовського у Польщі відзначалися модою на провінційні резиденції. Понятовський, останній король Польщі, меценат і поборник освіти, залишив чимало чудових пам'яток архітектури і паркобудівництва на землях, які на той час належали Речі Посполитій – у Литві, Білорусі, на Правобережній Україні.

Місце проживання магната стало втіленням влади, станової незалежності, необмежених фінансових властивостей, вишуканого європейського смаку, вірності вітчизняним традиціям. Для задоволення цих вимог постала необхідність модернізації старовинних замків відповідно до нових тенденцій. Роль церкви у житті суспільства залишалася значною, особливо в умовах домінування католицизму на Правобережжі. Символом непорушності польського панування стали численні костьоли та каплиці, які доповнювали архітектурний ансамбль парків.

На відміну від Правобережжя, на Лівобережній Україні, як і в Росії, тривали феодальні відносини. Відповідно до цього присадибні ділянки Лівобережжя (або Слобожанщини), відрізнялися від правобережних деякими характерними властивостями. Перші відомості щодо створення садибних комплексів на Слобожанщині датовані другою половиною XVII ст. – періодом масового заселення її території козаками-вихідцями з Придніпров'я, що перебувало тоді під владою Польщі. Слобідська Україна на той час була околицею Російської держави, де проходила лінія укріплень для захисту від набігів кримських татар. Формування садибних господарств йшло водночас із розвитком поміщицького землеволодіння, яке мало тут свої особливості.

Українська старшина і козацтво отримували від російської держави «земельне жалування», яке спочатку було невеликим навіть у полкової верхівки. У першій половині XVII ст. державна політика була спрямована на обмеження крупного поміщицького землеволодіння: «московським чинам» забороняли здобувати землі в «окраїнних та польових» місцях. Поряд із можливістю вільної «земельної займанщини» це сприяло збільшенню припливу переселенців з інших регіонів України і розширенню засвоєної території.

Коли кількість місцевого населення помітно зросла, держава почала проводити політику укріплення влади. В середині XVII ст. були запроваджені заходи, спрямовані на задоволення політичних вимог козацької старшини. У 1765 р. був скасований полковий устрій і створена Слобідсько-Українська губернія. Полкова старшина, що мала офіцерський чин, дорівнювалася у правах з дворянством. Верхівка слобідського козацтва отримала право розпоряджатися полковими землями, які по суті були общинними. У 80-х роках був ліквідований указ, що забороняв місцевим воєводам і російським дворянам займати землі у південних окраїнних місцевостях. Землеволодіння полкової старшини і царсь-

ких воєвод почали зростати і на кінець століття значно перевищили наділи простого козацтва. Гетьманські садово-паркові ансамблі Слобідської України XVII ст. відрізнялись від садиб полкової старшини більшою репрезентативністю і носили характер замських парків.

З часом з козацько-старшинського стану виділилась верхівка багатих землевласників, з яких потім сформувалося слобідсько-українське дворянство. В кінці XVII ст. багатим поміщикам Слобідської України (Кондратьєвим, Квіткам, Донець-Захаржевським, Шидловським, Голіциним) належали десятки сіл, населення яких дорівнювало десяткам тисяч кріпаків [3]. Це підтверджують матеріали Харківського історичного музею, згідно яким майорші Шидловській (Харківська провінція) належало 1325 кріпаків, поміщиці Захаржевській – 2614, полковнику Кондратьєву (Сумська провінція) – 5958 [4, с. 173]. Окрім права на володіння землею та селянами, поміщики могли засновувати фабрики та заводи, організовувати ярмарки. До того ж вони звільнювалися від обов'язкового призову і особистих податків.

На Слобожанщині знаходилось чимало садиб російських поміщиків – більше, ніж в інших регіонах України. Тут відбувався розквіт периферійних резиденцій російського дворянства. Вони органічно входили до вже існуючого планування сільських поселень, в той час як палацово-паркові ансамблі московської та петербурзької знаті створювалися в ізольованому від забудови довкіллі. Зв'язок лівобережних поміщицьких садиб з сільською забудовою сприяв збереженню традицій народного зодчества, тоді як планування садово-паркових ансамблів демонструвало прагнення відділити селітебну зону від панського будинку, зберегти дистанцію між феодалом та простим людом.

Садиби перших поміщиків, як і козацьке житло, зводились з дерева, оточувались ровами та високими дерев'яними стінами вежами. Головне місце в комплексі садибних будівель посідав будинок. Специфіка господарчої діяльності віддзеркалювалась у структурі садиби: до неї входили комори, льохи, сушарки, льодовики, кухні, сараї, а також споруди промислового призначення – пивоварні, солодівні, винниці, млини [4]. Як вважає О. С. Євангулова, у розвитку провінційної російської садиби переважав господарський ухил, проте основну художню роль в ній відігравали житлові споруди, а церква та дзвіниця, [5, с. 10]. В той же час на Лівобережжі, на відміну від Правобережжя та центральних регіонів Росії, прийом включення культових споруд у композицію садибного парку маже не зустрічався.

Перша половина XVIII ст. характеризується появою декоративних садів. В Михайлівці на Харківщині, на території колишнього маєтку гетьмана П. Полуботка, зберігся невеличкий садибний парк, закладений у 1713 р. [6, с. 702]. Художні особливості паркової композиції визначають алеї, тераси, групи місцевих порід дерев, переважно липи та ясеня. За часом створення цей парк близький паркам Чернігівщини – у Сокиринцях (1716) та Качанівці (1742), особливістю яких є збереження елементів утилітарного характеру.

Процес становлення пейзажного парку в Україні у другій половині XVIII ст. детально описаний І. О. Косаревським [7]. Парки розташовувались переважно

на великих територіях, у найбільш мальовничих місцевостях, і визначалися показовою парадністю. Основним елементом паркового ансамблю тут виступав палац, який домінував у пейзажах і значною мірою впливав на загальне планування парку. Центральна частина палацу відрізнялися не тільки за розмірами, а й за акцентуванням головної осі введенням пілястрів або портика з колонами. Домінуюче значення палацу підкреслювали службові споруди, включені до загальної композиції. Сплановані по обидва боки від нього, вони розміщувались поодиноці або зв'язувалися закритими переходами, утворюючи парадний двір (курдонер), відкритий у бік під'їзної алеї. Її робили прямою, пов'язуючи ось з центром палацу, і розміщували перпендикулярно до його фасаду.

В кінці XVIII ст. панування регулярності у паркобудівництві, притаманне йому на першому етапі розвитку, поступово порушується. У композиційному рішенні багатьох парків почали переважати прийоми вільного планування, а головній алеї стали надавати криволінійний напрям, зв'язуючи її з характером рельєфу. У композицію парку все більше вводились елементи штучних побудов у вигляді гротів, руїн, ручаїв, дикого каменю, надаючи їм форми, неначе створені самою природою [8].

Як відмітили І. Д. Родічкін та О. І. Родічкіна, коли у другій половині XVIII ст. провідним стилем архітектури став класицизм, це знайшло відображення і у садово-парковому будівництві [9]. В результаті класицистичний палац і пейзажний парк об'єдналися у єдине ціле. Розвитку пейзажного парку також сприяли нові тенденції у філософії, в якій сформувався такий напрям, як Просвітництво, що оголосив метою мистецтва наслідування ідеальної природи.

Специфічного етико-морального забарвлення в епоху Просвітництва набули претензії дворянства на політичні та економічні привілеї. В цьому аспекті дух Просвітництва визначав структуру садибного ансамблю. «Навкруг людини створювалась ідеальна модель буття... Соціальна фізика вимагала, щоб і художніми засобами було підкреслено значення одного стану – стану дворян. У садибі ця вимога була реалізована найповніше» [10, с. 142].

Синтезувавши кращі з існуючих на той час композиційні та об'ємно-планувальні рішення, палацово-паркове будівництво сформувалося як неординарне явище не тільки в архітектурі, а й у багатьох інших галузях історії, науки та культури. Володарі земельних наділів – представники елітарної верстви суспільства, залучаючи до створення паркових ансамблів кращих художників, скульпторів, садівників, архітекторів, не обмежувалися впорядкуванням ландшафту. Вони влаштовували серед паркових зон художні галереї, експозиції колекцій, проводили поетичні читання, філософські бесіди, музичні вечори, наукові дебати. Садиби, що належали їм, ставали вогнищами культури (як в Римі за часів Античності), в них накопичувався вагомий фонд духовних та матеріальних цінностей.

З 40-х років XIX ст. у садибному будівництві почався занепад, пов'язаний з кризою натурального господарства і початком промислового перевороту в Україні. З розвитком капіталізму дворянські садиби втратили економічну основу свого існування. Нові економічні умови, розвиток технічних і наукових знань

призвели до того, що особливу увагу поміщики почали приділяти питанням інтенсифікації господарства у своїх маєтках. Постала необхідність об'єднання традиційної для садово-паркових об'єктів репрезентативності з утилітарною складовою. Прагнення до утилітарності виявлялося у відведенні ділянок паркової території для акліматизації нових, цінних у декоративному та промисловому відношенні рослин, а художня сторона композиції садово-паркового пейзажу відходила на другий план.

З розвитком нового типу замиського житла капіталістичного періоду значна кількість невеликих провінційних садів, розташованих у віддалених місцях, прийшла до занепаду. Відпочиваючи в Сумах у другій половині XIX ст., А.П. Чехов із сумом констатував: «В цих місцях багато наглухо забитих, дуже поетичних садиб» [11, с. 277]. Його відома п'єса «Вишневий сад», навіяна цими невеселими враженнями – поетичний реквієм, присвячений мальовничим поміщицьким садибам, що зникають під натиском нової, раціоналістичної епохи промислового розвитку. І це не просто ностальгія за минулим, не тільки жалість до дерев, які жорстоко вирубують. Як вважає філолог Марк Теплинський, «вишневий сад у п'єсі Чехова не тільки ділянка з плодовими деревами, не тільки матеріальна цінність, яку можна продати чи купити. Це цінність естетична і моральна. Це Едем (згадаємо Біблію). Чи можна продати Рай?» [12, с. 149].

Багато парків України, створених впродовж XVIII–XIX ст., були справжніми зразками садово-паркового мистецтва та архітектури. Українське паркобудівельне мистецтво розвивалося у загальноєвропейському контексті, однак зарубіжні тенденції підлягали певним змінам відповідно до місцевих умов. Деякі відмінності існували і між різними регіонами України. Розвиток садово-паркових ансамблів Лівобережжя проходило під впливом російського мистецтва паркобудівництва. Парки Правобережжя, створені при резиденціях польських магнатів, продовжували традиції польської школи садово-паркового мистецтва.

Джерела та література

1. Толочко Л. Парки Києва від давнини до тепер / Людмила Толочко // Ландшафтний дизайн. – 2001. – № 1 (4). – С. 18-19.
2. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі / П'єр Шевальє. – Київ, 1960.
3. Государственный архив Харьковской области. – Ф. 25. Харьковская губернская чертёжная. – Оп. 1. – Т.1. Канцелярия Слободско-Украинской губернии. – Ед. хр. 18.
4. Черкасова Е.Т. Загородные усадебные комплексы Харьковщины второй половины XVIII – начала XX веков / Е. Т. Черкасова. – Дис. канд. арх. – Харьков, 1984. – 202 с.
5. Евангулова О.С. Дворцово-парковые ансамбли Москвы первой половины XVIII в. / О. С. Евангулова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1969. – 141 с.
6. Лыпа А.Л. Озеленение населённых мест; [А. Л. Лыпа, И. А. Косаревский, А. Л. Салатич] – К.: Изд-во АН УССР, 1952. – 742 с.

7. Косаревский И.А. Искусство паркового пейзажа / И. А.Косаревский. – М.: Стройиздат, 1977. – 246 с.
8. Гамалія К.М. І камінь може говорити... / К. М. Гамалія // Садово-паркове мистецтво на межі тисячоліть: Зб. наук. праць Всеукр. конф., присвяченої 200-річчю закладання самчиківського парку. – Хмельницький-Самчики, 2001. – С. 64–67.
9. Родічкін І. Сад і культура України / Іван Родічкін, Ольга Родічкіна// Хроніка'2000. – Вип. 41-42. Поезія українського парку. – К., 2001. – С. 48–141.
10. В окрестностях Москвы. Из истории русской усадебной культуры XVII-XIX вв. / Составители М.А. Аникст, В.С. Турчин. – М.: Искусство, 1979, 1979. – 398 с.
11. Чехов А.П. Полное собрание сочинений в 30-ти тт. Письма в 12 тт. / А.П. Чехов – Т.2. Июль 1902 – декабрь 1903. – М.: Наука. – 720 с.
12. Теплинский М. Заметки о драматургии Чехова / Марк Теплинский // Радуга. – 2004. – № 9.

Гамалея Е. Н., Ольховская О. Н. Исторические предпосылки формирования и развития садово-парковых ансамблей Украины

В статье проанализирован процесс создания садово-парковых комплексов на территории Украины XVIII-XIX столетий в контексте тенденций мирового паркостроения. Освещены исторические и социальные предпосылки, способствовавшие развитию отечественного садово-паркового искусства.

Ключевые слова: садово-парковые ансамбли, искусство, архитектура, мировой контекст.

Gamaliia K. M., Olkhovska O. V. Historical background of the formation and development of garden and park ensembles of Ukraine

The article analyzes the process of creation of landscape complexes on the territory of Ukraine in XVIII-XIX centuries in context of trends in the world garden and park construction. Historical and social preconditions that assisted development of garden and park art are lighted up.

Key words: park and garden ensemble, art, architecture, Ukraine, world context.

УДК:061.22+902/904(477.7)

Грицюта О.О.

**АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІВДЕННОЇ БЕССАРАБІЇ
В ІСТОРИЧНОМУ ТОВАРИСТВІ НЕСТОРА-ЛІТОПИСЦЯ**

У статті висвітлюється роль Історичного товариства Нестора-літописця у розгортанні археологічних досліджень у Південній Бессарабії. Основним напрямком роботи Товариства у даній галузі було вивчення курганів та їх історична інтерпретація. Особлива роль у цих дослідженнях належить професору Ф. І. Кнауеру. Він вперше в історичній науці провів масштабне та систематичне археологічне і картографічне обстеження курганних груп Аккреманського уїзду, а також зробив опис курганних поховань. Ф. І. Кнауером вперше в історіографії була сформована проблема етнічної ідентифікації давнього населення нашого краю.